

İPEK YOLU TİCARETİ VE ERZURUM

Bilgehan Pamuk *

Özet

Anadolu'nun coğrafi ve stratejik açıdan fevkalade önemli merkezlerinden olan Erzurum, XI. yüzyıldan itibaren giderek artan *İpek Yolu* ticareti potansiyeli ile dikkat çekmektedir. Osmanlı idaresi altında özellikle Tebriz-İzmir *İpek Yolu* güzergâhının kullanılması ile Erzurum'un aktif bir ticarî merkez olmasında önemli rol oynadı. Nitekim XVII. yüzyılda Osmanlı hazinesinin %1-2'lik gelirini teşkil eden üçüncü büyük gümrüğün Erzurum'da olması, ekonomik pozisyonu hakkında bir fikir vermektedir. *İpek Yolu* ticareti sayesinde müreffeh bir konumda olan Erzurum'da ilerleyen zaman içerisinde ticaretin işlevselliğini kaybetmesiyle birlikte gelişme ve refah seviyesinde gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İpek Yolu, Ticaret, Gümrük, Osmanlılar, Safeviler, Erzurum*

Abstract

Silk Road Trade and Erzurum

Erzurum, being one of the most important centres in Asia Minor both strategically and geographically, attracts attention with the gradually increasing potential of Silk Road since eleventh century. Under the Ottoman rule, especially the use of İzmir-Tebriz Silk Road route played an important role in making an active trade centre. Due to the fact that the third biggest customs that occupied nearly 1 to 2 percent of Ottoman Empire's treasury in the seventeenth century was in Erzurum, gives enough information about its economic position. There was seen a clear decline in the development and welfare level of prosperous days in Erzurum with the lost of its function as a trade centre.

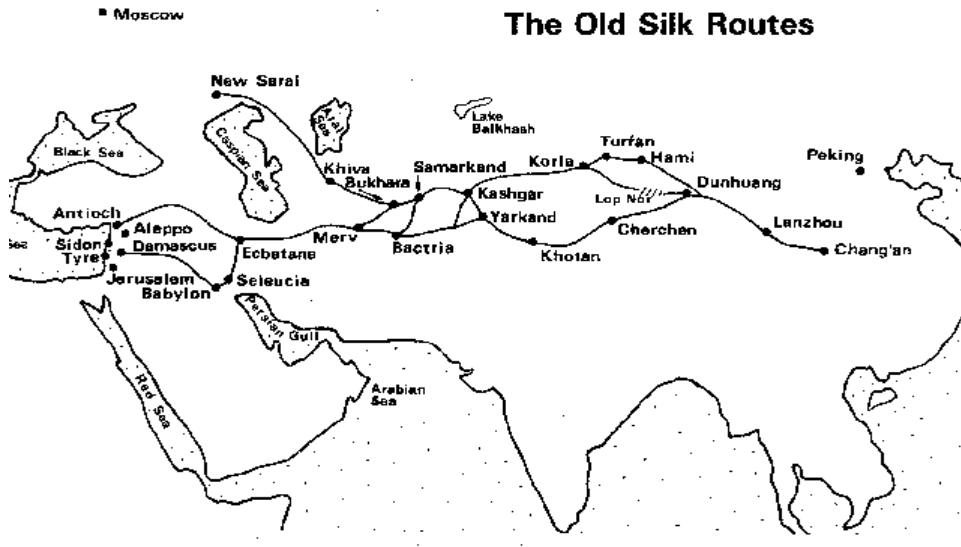
Key Words: *Silk Road, Trade, Custom, Ottomans, Safavids, Erzurum*

İpek Yolu, batı dünyasının ihtiyaç duyduğu ipeği elde etmek için Orta Asya'nın büyük çöllerinden, yüksek dağlarından ve uçsuz bucaksız

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (e-mail: bilgehan@atauni.edu.tr).

Bilgehan Pamuk

bozkırlarından geçerek, doğuya gönderdiği kervanlarının taşıdıkları ipekten dolayı, isimlendirdikleri kervan yoludur (Şekil 1). Başlangıçta Çin'den Akdeniz'e kara ve denizden olmak üzere genelde iki koldan ulaşan *İpek Yolu*, zamana ve şartlara bağlı olarak sonradan açılan ikinci derecedeki yollarla ticarî bir yol şebekesi haline geldi. Batı Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan 6.400 km. uzunluğundaki *İpek Yolu*'nun en eski güzergâhları Çin'den başlayarak Afganistan ve İran üzerinden Akdeniz'e ve buradan batılı ülkelere ulaşırdı.¹

Şekil 1. Tarihi İpek Yolu Güzergâhları²

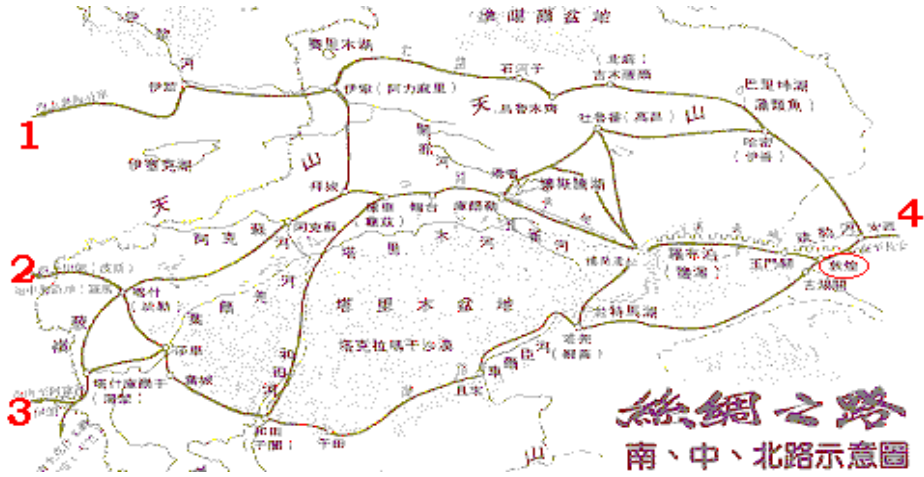
İpek Yolu, tek bir yol olmayıp zamana ve özellikle dönemin siyasî şartlarına bağlı olarak yeni açılan yollardan müteşekkil bir yol şebekesiydi. Bu yol ağında Erzurum, önemli bir uğrak merkeziydi. Gerçi şehir, Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarını korumak için askerî amaçlı olarak tesis edildi.³ Erzurum, Doğu Roma'nın *Kuzey Anadolu Yolu*'ndaki önemli askerî güzergâhı⁴ olduğu kadar *İpek Yolu* ticaretinin durak yerlerinden oldu. Tabii ki bu oluşumda dönemin şartları birinci derecede etkeni. VI. yüzyılda Doğu Roma'da, ipek imalatı ve dokumacılığı gelişmesi, ham ipeğe duyulan gereksinimi artırdı.⁵ Dolayısıyla *İpek Yolu* ticareti giderek daha da önem kazandı. İlerleyen dönemdeki Müslüman Arapların hâkimiyetiyle Erzurum'daki

¹ Haussing 2000, 92–100; Lybyer 1987, 142; Bozkurt 2000, 369–372; Ierusalimskaya 2002, 243–244; Stavisky 2002, s.224–225; <http://www.chinapage.com/silkmap.html> (11.04.2003).

² <http://www.newton.mec.edu/Angier/DimSum/Silk%20Road%20Lesson.html> (15.04.2003).

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

ticarî ilişkiler canlılığını devam ettirdi. VII. yüzyılda “Kalikala” ismi ile anılan şehir, özellikle Abbasi Sultanlığı’nın idaresi altında iken, dikkat çeken bir ticaret merkeziydi.⁶

Şekil 2. Tarihî İpek Yolu Güzergâhları⁷; 1) Kuzey – Batı Yolu (Karadeniz), 2) Orta – Batı Yolu (İran, Akdeniz-Roma), 3) Güney - Batı Yolu (Afganistan, İran-Hindistan), 4) Doğu Yolu (Sian)

XI. yüzyılda, Doğu Anadolu Bölgesi’nin Selçuklu hâkimiyeti altına girdiğinde, önemli ticaret merkezleri arasında Erzurum da yer almaktaydı.⁸ Tarihî *İpek Yolu*’nun Tebriz ve Kafkaslar uzantısıyla Anadolu’ya gelen kervanlar, Erzurum’a ulaştıktan sonra mallarını Trabzon üzerinden Batı’ya götürürlerdi.⁹

XII. yüzyılın sonlarına doğru, Selahaddin Eyyübi tarafından Kudüs fethedildi. Böylelikle Latin tacirler, Doğu Akdeniz’den Asya içlerine gidecek alternatif yol arayışı içerisine girdiler. Tacirlerin çabaları neticesinde, Payas (Yumurталık)–Sivas–Erzincan–Erzurum–Tebriz yolu keşfedildi.¹⁰ Yeni güzergâhta ticaret kervanlarının güvenli bir şekilde konaklamaları için birçok

³ Konukçu 1989, 4; Umar 1998, 28.

⁴ Ramsay 1960, 221–240.

⁵ Ierusalimskaya 2002, 244; Tezcan 2002, 78.

⁶ Pamuk 2006, 35–36.

⁷ <http://www.calguard.ca.gov/ia/Silk%20Road/Index%20Silk%20Road.html> (10.04.2003).

⁸ Bozkurt 2000, 372.

⁹ Heyd 1975, 50–51.

¹⁰ Turan 1988, 147; Cahen 1984, 313.

Bilgehan Pamuk

kervansaray yaptırıldı.¹¹ Yolun kullanması, Erzurum'un uluslararası ticaretteki ehemmiyeti daha da arttırdı. Selçukluların, Doğu Roma ve Haçlı İttifakıyla mücadele içerisinde olduğu devrede, Erzurum, *Doğu-Batı* yolu olarak adlandırılan dünya ticaret yolunun faal merkezlerindendi.¹² 1235–1236 yılında Moğol Hanı Ögedey Han'ın elçisi Kazvinli Emir Şemseddin Ömer; Erzurum'un mühim bir ticaret merkezi olduğuna ayrıca işaret etmektedir.¹³

XIII. yüzyılın ilk yarısında, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Çin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan bölgeyi kontrol altına alması *İpek Yolu* ticaretini haliyle etkiledi.¹⁴ Moğollar, Erzurum'da dâhil olmak üzere pek çok ticaret merkezini ciddi anlamda tahrip ettilerse de kısa bir süre sonra bayındırlık faaliyetleri ile ticarete yeniden canlılık kazandırdılar.¹⁵ Bu hareketliliğin neticesinde Trabzon-Tebriz hattı, Erzurum'daki ticareti hareketlendirdi. Ayrıca, Kefe'nin dünya ticaretindeki ehemmiyeti arttığından, Tebriz-Erzurum-Trabzon–Kefe hattının tercih edilmesi birlikte Erzurum'daki ticarî hareketlilik ivme kazandı.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar, *İpek Yolu* ticaretinde söz sahibi oldular. Tebriz ve Sultaniye'yi idarî bir merkez kabul eden İlhanlı idaresi, Şâhrâh-ı Garbî ve Şâhrâh-ı Şarkî olarak isimlendirilen yol ile doğu-batı ticaretine ek bir güzergâh kazandırdılar. Maverâü'n-nehir'den Akdeniz sahillerine kadar uzanan bu hattın konaklama merkezleri arasında Erzurum'da bulunmaktadır.¹⁶ Nitekim İtalyan tüccar Marco Polo, Venedik'ten Çin'e giderken Erzurum'a uğramıştır.¹⁷

XIV. yüzyılın başlarında İtalya üzerinden İran veya Hindistan'a gitmek için genellikle, deniz yolu ile Trabzon'a ve buradan kara yoluyla köprübaşı merkezlerden Erzurum'a ve oradan da dünyanın ticaret merkezi konumundaki Tebriz'e ulaşıldı.¹⁸ Floransalı tacir Pegolatti, 1335–1343 yılları arasında yaptığı seyahatte, önemli ticaret güzergâhı olarak Payas–Erzincan–Erzurum–Tebriz ile Trabzon–Erzurum–Tebriz olduğuna işaret etmektedir.¹⁹ İlhanlı otoritesinin kalkması, kuzey istikametinde güvenliği olumsuz yönde etkilese de

¹¹ Özergin 1965, 141–170.

¹² Sümer, 1985, 4; Köprülü 1991, 60.

¹³ İbn Bibi 1996, 448.

¹⁴ Lybyer 1987, 143; Sanadze ve Beradze 2004, 188.

¹⁵ Yuvalı 1997, 33–37; Konukçu 1992, 61.

¹⁶ Konukçu 1999, 650–651.

¹⁷ Marco Polo 1946; Marco Polo'nun güzergâhı için bkz. Şekil 5.

¹⁸ Mandeville 1987, s.112–114.

¹⁹ Pegolotti 1936, 28–30.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

Erzurum'un da bulunduğu güzergâh, ticarî yoğunluğunu devam ettirdi. Yüzyılın sonlarına doğru Timur, Altın ordu ile mücadelesinde başta Kefe olmak üzere önemli ticaret merkezlerini tahrip etmesiyle *İpek Yolu*'nun yönünü iyice güneye kaydirdi.²⁰

XV. yüzyılda iki Türkmen Devleti Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi, *İpek Yolu* ticareti açısından güneydeki yolun kullanılmasına neden oldu. 1403–1406 yıllarında Timur ile görüşmek için Trabzon-Erzurum-Tebriz üzerinden Semerkand'a giden İspanyol Elçisi Clavijo, yolların emniyetli olmadığından bahsetmektedir.²¹ Elbetteki bu durum, Erzurum gibi pek çok ticaret merkezini olumsuz etkilemiştir.

XV. yüzyılda Anadolu'ya büyük ölçüde hâkim olan Osmanlılar, *İpek Yolu*'nun kuzey güzergâhını denetimleri altına almak için teşebbüse geçti. 1461 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ve 1473'de Akkoyunluları devre dışı bıraktıktan sonra Erzurum'a doğru ilerleyerek *İpek Yolu* üzerindeki nüfuzlarını artırdılar. Buna karşılık Safevîler, İran, Irak ve Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra Anadolu'ya doğru genişlediler.²² Nihayetinde Yavuz Sultan Selim,²³ Trabzon-Tebriz istikametini kontrol altına almak düşüncesiyle Erzurum'u ele geçirdi.²⁴

Anadolu'da *İpek Yolu* güzergâhı Erzurum alınsa da Osmanlı ilerleyişi durmadı. 1534'de Tebriz alındı ve böylelikle Osmanlılar uluslararası *İpek Yolu* ticaretinde daha etkin bir pozisyon kazandılar.²⁵ Ancak bunu kabullenemeyen Safevîler ile Gürcü Beyleri, başta Erzurum olmak üzere diğer stratejik merkezlere aralıksız saldırılarda bulundular.²⁶ Gerek Gürcüler açısından gerekse Safevîler açısından batı ile olan münasebetlerinde Erzurum önemli bir kavşaktı. Gürcüler, Tiflis-Erzurum-Trabzon ile Tiflis-Erzurum-Halep istikametindeki *İpek Yolu* ticaretinde ciddi kazançlar elde etmekteydiler.²⁷ Keza Safevîler de Batılı ülkeler ile ticarî münasebetlerinde Tebriz-Erzurum hattını yoğun bir

²⁰ Öztürk 2000, 16–17; Lybyer 1987, 143.

²¹ Ruy Gonzales de Clavijo 1993; Clavijo'nun güzergâhı için bkz., Şekil 6.

²² “... Şah İsmail'in sit u savleti bir dereceye vardı ki “Acaba vilâyet-i Rûm'a bugün mi gelir ki veyahûd yarına veya obir güne mi kalır ki?” hevfiyle tereddüd iderlerdi....”, Gelibolulu Mustafa Âli 1997, 935

²³ Feridün Bey 1274, 400–401; Woods 1993, 265–270,299–300.

²⁴ Aydın 1999, 45.

²⁵ Matrakçı Nasuhü's-Silahî 1976.

²⁶ “... şehri-i mezkûr serhâdde olmağla Kızılbaş ve Gürci fetretinden ahalişi perakende olub nice zaman hali ve harab kalub ...”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)Tapu Tahrir Defteri (TD.) 205, 15; BOA TD. 199, 3.

²⁷ Sanadze ve Beradze 2004, 188; Beriashvili 2004, 77.

Bilgehan Pamuk

şekilde kullanılmaktaydılar. Bu sebepten her iki kesim, Osmanlı hâkimiyetine şiddetle karşı çıktılar.

Osmanlılar, *İpek Yolu* ticaretine hâkim olabilmek için verdikleri mücadele de Bağdat'ta tutunabildilerse de Tebriz'den geri çekilmek zorunda kaldılar. Osmanlı hükümetinin askerî olduğu kadar, ticarî potansiyele sahip bölgeleri kontrolü altına alma girişimlerine Safevîlerin şiddetli mukavemetleri oldu. Bununla birlikte ifade edilmesi gereken bir husus ise 1535'lerden itibaren varlıklarını hissettirmeye başlayan Osmanlılar, 1548'de kontrollerindeki toprakları genişlettiler ve 1555 tarihli *Amasya Antlaşması* ile hâkimiyetlerini resmen kabul ettirdiler.

Şekil 3. İpek Yolu Güzergâhları²⁸

Osmanlı idaresi, stratejik açıdan mühim bir merkez Erzurum'da güvenlik için gerekli tedbirleri aldıktan sonra hızlı bir şekilde imar ve iskân faaliyetlerine girişti.²⁹ Transit ticaretle uğraşan tüccarın Erzurum'da rahat etmeleri için Vezir-i azam Rüstem Paşa tarafından, 1555–1560 yılları arasında müstahkem bir kervansaray yaptırıldı.³⁰ Ayrıca bölgenin en büyük gümrük organizasyonu 1570–1575 yılları arasında teşekkül olunarak, transit ticaretin daha kontrollü ve verimli işletilmesine çalışıldı.³¹ Yeni yapılanma faaliyetleri kapsamında bir taraftan ticarî potansiyel artırılırken, diğer taraftan da ticarî bakımdan stratejik

²⁸ <http://www.calguard.ca.gov/ia/Silk%20Road/Index%20Silk%20Road.html> (10.04.2003).

²⁹ Aydın 1970, 110.

³⁰ Gündoğdu 1989, 193.

³¹ Pamuk 2006, 264–265.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

yerler kontrol altına alındı. Bu yaklaşım içerisinde, XVI. yüzyılın sonlarına doğru İran'da ortaya çıkan karışıklıklar, Osmanlılar açısından bulunmaz bir fırsat oldu. Osmanlı idaresi, 1578 ile 1590 yılları arasında uluslararası ticaretinin de önemli merkezlerinden Gürcistan, Şirvan, Luristan ve Tebriz'i ele geçirdi.³² Barışın tesisinden bir yıl sonra, faal bir şekilde işleyen Erzurum gümrüğünün 9.550 akçe geliri vardı.³³

XVII. yüzyılda ipekli dokuma sanayinin gelişimiyle İngiltere, Fransa, Hollanda ve Venedik gibi devletler, ihtiyaç duydukları ipeği genelde Osmanlı pazarlarından karşıladılar. Bu uluslararası ticaret, özellikle Osmanlı hazinesi için ciddi bir gelir kaynağı teşkil ettiğinden, ticaretin aksamadan devam etmesine özen gösterilirdi. Ancak *İpek Yolu* üzerindeki giderek artan Osmanlı nüfuzu, Safevîler nezdinde memnuniyetsizlikle karşılandı. *İpek Yolu* ticaretinde eskisi kadar etkin olamayan Safevîler, I. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde bu görüntüyü değiştirmek için harekete geçtiler. Şah Abbas, öncelikli olarak kaybettikleri ticarî merkezleri yeniden elde etmeyi amaçladı. Bu bağlamda Tebriz'i ele geçirdi. Abbas, bununla da yetinmeyerek ilk defa çok cürekâr bir girişimde bulundu. Osmanlıları *İpek Yolu* ticaretinden men etmek amacıyla, güzergâhı değiştirerek alternatif ticaret yolları oluşturdu.³⁴

XVII. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî mücadelesinin en önemli nedenlerinden *ipek*, Erzurum gümrüğünün hayatî gelir kaynağıydı. Doğudan gelen kervanların uğrak noktasındaki Erzurum, Osmanlı-Safevî mücadelesinden olumsuz etkilense de ticaret devam ettiği gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. Osmanlılar açısından kıymetli bir gelir kaynağı olan ipek, dolayısıyla *İpek Yolu*'nun kontrolü için Safevîler ile mücadele, 1639 yılında imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması*'na kadar aralıksız sürdü.³⁵ Bu arada belirtilmesi gereken bir husus ise 1630 yılında baharat yolunun da değişmesiyle, Osmanlıların kontrolü altında sadece *İpek Yolu*'nun kaldı. Bu sebeple Osmanlı idaresi *İpek Yolu* konusunda daha hassas bir davranış sergiledi. *İpek Yolu* popülaritesinin korunması, sadece Erzurum için değil ülke ekonomisi için de fevkalade ehemmiyetliydi.³⁶

XVI. yüzyıldan itibaren Asya içlerinden Tebriz'e gelen ipek tacirleri, mallarını satabilmek için, genelde Bursa ve Halep gibi ticaret merkezlerine

³² Kütükoğlu 1993, 83–209; Braudel 1990, I, 346–352; İnalçık 1997, 124.

³³ *Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi/Ankara (TKGMA.)* 361, 5.

³⁴ İnalçık 1951, 664–675; İnalçık 1978, 213–214; Ferrier 1975, 182–197; Sümer, 1988, 19.

³⁵ İnalçık ve Quataert 1994, 243–249.

³⁶ Erim 1984, 170.

Bilgehan Pamuk

gelirlerdi.³⁷ Anadolu'ya giriş yapan kervanlar, ya Diyarbakır-Halep ya da Bursa –(Erzurum)- Tebriz yolunu takip ederlerdi.³⁸ Ancak XVII. yüzyılda, Bursa ve Halep gibi ticaret merkezlerine karşı, İzmir'in ön plana çıkmasıyla tüccar tairesi,³⁹ Tebriz–Erzurum hattından ilerleyen Tokat–Ankara–Afyon–İzmir güzergâhını tercih etti.⁴⁰ Uzun mesafeli bir yol olmasına karşılık, uluslararası ticaret yapan tüccarın, bu yolu tercih etmesinde İzmir'in cazibesinin yanı sıra diğer güzergâhlara göre daha güvenli ve daha düşük gümrük vergisi alınmasının etkili olduğu söylenebilir. Tebriz-Erzurum-İzmir istikametindeki ticaretin canlı bir şekilde devam etmesi, elbette Erzurum'daki ticarî potansiyeli olumlu yönde etkilemiştir.

Şekil 4. Erzurum Üzerinden Bursa'ya Uzanan İpek Yolu Güzergâhı⁴¹

1632 yılında İran'a seyahat eden Fransız Gezgin Tavernier, Erzurum'a geldiğinde, şehirde önemli ölçüde transit ticaretin yapıldığını gözlemlemiştir.⁴² 1645'te Erzurum'a gümrük kâtibi tayin edilen Seyyah Evliya Çelebi, şehirde, Arabistan (Arab), İran (Acem), Hindistan (Hind), Sind, Çin, Hita ve Hoten (Doğu Türkistan)'den gelen tüccarın varlığından bahsetmektedir.⁴³ 1642'de yapılan nüfus ve vergi yoklamasında ise *Ali Paşa Mahallesi*'ndeki 31 hâne, transit ticaret yapan tüccarın ikameti için tahsis edildiği görülmektedir.⁴⁴

³⁷ İncalcık 1965, 212.

³⁸ Faroqhi 1994, 63–65; İncalcık 1996, 209; Yerasimos 1991, s.59–60,291,330–331.

³⁹ Goffman 1995, 44–47; Gerber 1988, 115–116.

⁴⁰ İncalcık ve Quataert 1994, 245.

⁴¹ <http://www.chinapage.com/silkmap.html> (08.05.2003).

⁴² Tavernier 1676, I, 9–17.

⁴³ Evliya Çelebi 1999, II, 88–104,108.

⁴⁴ "Erzurum kal'asının hâricinde olan mahallâtta bazı kimesneler kendüler sâkin oldukları evlerinden gayri bazirgana kiraya virdikleri hânelerden", BOA. Maliyeden Müdevver Defter (MAD.) 5152, 53.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

Uluslararası ticaretin fizikî izlerini şehirde görmek mümkündür. *İpek Yolu* ticareti münasebetiyle bağlantılı olunan mahaller, şehrin giriş kapılarına isimlerini vermişlerdir. Şehrin kuzeyindeki daha ziyade ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu Gürcü-kapı, Gürcistan ve Revan yolunun girişiydi. Kalenin doğusundaki Tebriz-kapı, İran yolu üzerindediydi. Şehrin bir diğer girişi Erzincan-kapı ise Anadolu ile bağlantıydı.⁴⁵

Osmanlı idaresi, *İpek Yolu* ticareti kapsamında kendi topraklarında gerçekleştirilen ticareten elde edilen kazançları vergilendirerek hem hazine-yi hümayunun hem de taşra yönetimlerinin ihtiyaçlarını karşılardı.⁴⁶ Bu bağlamda Osmanlıların tutumu hakkında özellikle gümrüğe ait kayıtlardan bir fikir elde etmek mümkündür. Resmî kayıtlarda ipekten alınan gümrük vergisi, *Hârir-i Gümrük* ya da *Mizân-ı Hârir*'di. “*Acemden gelen hârir yükleri vezn olunub her bir batman⁴⁷ hâiriden birer kuruş-ı riyâlî⁴⁸ resm-i gümrük alındığı üzre ol-vechle alınmak ferman olındı*”⁴⁹ ibaresinden anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık olarak 7,83 kg. ipekten 80 akçe⁵⁰ gümrük vergisi alınırdı. Şayet tüccar, getirdiği malı Erzurum pazarında değerlendirirse bu defa, “*Acemden gelen ipek yükleri açılıb Erzurum bazarında satılırsa ihtisâb eminleri üzerine varub vezn itdirüb her bir batman hâiriden buçuk kuruş mirî için resm-i mizân-ı ihtisâbiye alındığı üzre dahi ol-minval üzre alınmak ferman olındığı*”⁵¹ kaidesi doğrultusunda 7,83 kg. ipek için 40 akçe ihtisab vergisi öderdi. Tüccar ayrıca şehirde güvenliği sağlayan yeniçerilere de “*Acemden gelen ipek yükleri vezn olunub gümrüğü alındıktan sonra her bir batman hâiriden mirî için rûb kuruş resm-i kassabiye alındığı üzre ol-vechle alınmak fermân olındı*” ifadesinde açıkça belirtildiği üzere 7,83 kg. ipek için 20 akçe kassabiye adı altında bir miktar vergi de verirdi.⁵²

XVII. yüzyılında Erzurum gümrüğünde tahsil edilen vergi, hem tablo (Tablo 1) hem de grafikte (Grafik 1) görüleceği üzere daimi bir surette artmıştır.

⁴⁵ Pamuk 2006, 74.

⁴⁶ Mantran 1987, 1437.

⁴⁷ 1650 yılında bir batman 7,83 kg. karşılık gelmekteydi., Kallek 1992, 200.

⁴⁸ Osmanlı piyasasında iki tür kuruş kullanılmıştır. Tam veya tamam kuruş da denilen riyâlî kuruş İspanya'ya ait olup kâmil kuruş denilen *esedi kuruş* ise Hollanda'nındı., Pamuk, 1999, 96–117; Aykut 1991, 344–345.

⁴⁹ *BOA. TD. 752, 6.*

⁵⁰ Kanunnâmede kuruş hesabı ile ilgili olarak iki kayda tesadüf edildi. Bunlar; “*hâlâ dâhi guruş yetmiş sekiz akça hesabından*” ve “*guruş-ı kâmil seksanar akçaya cârî olduğı*” idi. *BOA. TD. 752, 9.*

⁵¹ *BOA. TD. 752, 7.*

⁵² *BOA. TD. 752, 8.*

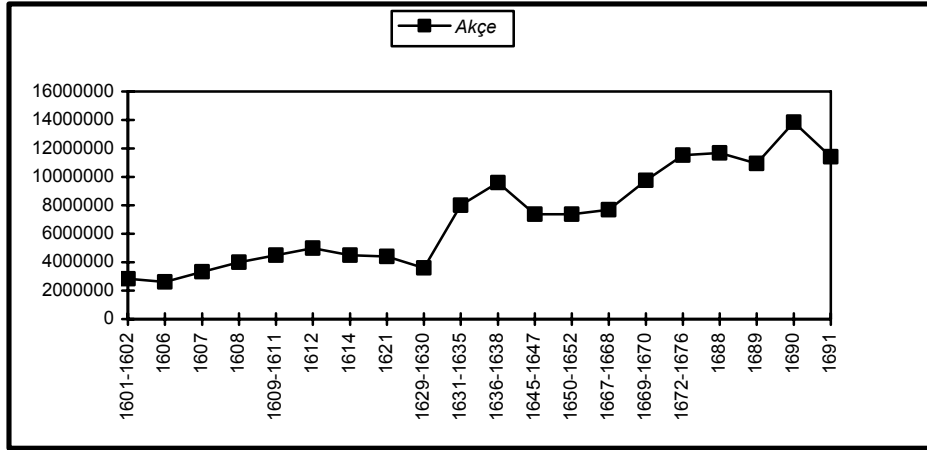
Bilgehan Pamuk

Tablo 1. XVII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün Gelir Durumu⁵³

Yıllar	Akçe	Yıllar	Akçe
1601–1602	2 822 460	1645	7 380 000
1606	2 600 000	1646	7 380 000
1607	3 333 333	1647	7 380 000
1608	4 000 000	1650	7 380 000
1609	4 500 000	1651	7 380 000
1611	4 500 000	1652	7 380 000
1612	5 000 000	1667	7 687 520
1614	4 500 000	1668	7 687 520
1621	4 400 000	1669	9 756 000
1629	3 600 000	1670	9 756 000
1630	3 600 000	1672	11 526 480
1631	8 000 000	1673	11 526 480
1632	8 000 000	1674	11 526 480
1633	8 000 000	1675	11 526 480
1634	8 000 000	1676	11 526 480
1635	8 000 000	1688	11 696 580
1636	9 600 000	1689	10 953 600
1637	9 600 000	1690	13 840 980
1638	9 600 000	1691	11 411 280

⁵³ BOA. MAD. 5568, 258–260; BOA. MAD. 5568, 265–266; BOA. Kamil Kepeci Tasnifi Ahkâm Defteri (KKA.) 70, 663; BOA. Kamil Kepeci Ruznamçe Defteri (KKR.) 1898, 4–12; BOA. MAD. 5568, 203–210; BOA. MAD. 5568, 190; Erim 1984, 20; BOA. MAD. 7343, 10–25; BOA. KKR. 1926, 5–10; BOA. Ali Emiri(AE.) IV. Murad 131; BOA. MAD. 9829, 12,14,123,125; BOA. MAD. 7382, 6–35; BOA. MAD. 4383, 26,114,160; BOA. MAD. 3779; 1–2; BOA. AE. IV. Murad, 304; BOA. MAD. 2841, 73; BOA. MAD. 420, 2–22; BOA. MAD. 16104, 1–6; BOA. MAD. 2765, 40–41,43,74–75,121,146; BOA. MAD. 16097, 1–9; BOA. MAD. 2742, 116; BOA. MAD. 2742, 119; BOA. İbnü'l Emin Tasnifi Maliye (İEM.) 517; BOA. MAD. 657, 176–177; BOA. Bab-ı Defteri Erzurum Hazinesi Dosya Kısmı (D.BŞM. ERH. Dos.) 2–1; BOA. AE. II. Süleyman 2758; BOA. AE. II. Süleyman, 677.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

Grafik 1. Erzurum Gümrük Gelirlerinin Dağılımı

Uluslararası ticaret kapsamında, gümrüğe ait kayıtlardan, Erzurum'a getirilen mallarla ilgili bilgi elde etmekte mümkündür. Buna göre, ithal edilen mallar arasında; *ipek, kara kumaş, kadife, kemha, darayi, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak, nâfe-i kurd, telâtin, sâhtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, ravend, çub-i çini, cevzi, çivid ve pamuk* gibi mamullerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *çuka ve boga* gibi kumaş ve bezden oluşan mallarla *kahve ve şeker* gibi tüketim mallarının Halep ve Şam'dan getirilmesi de ilgi çekici bir durumdur.⁵⁴ Erzurum'a sürekli mal akışı olduğu gibi, haliyle buradan da mal çıkışı gerçekleşmiştir. İhraç olunan mallar arasında; *papuç, çizme, bez ve sabun* gibi mamullerin olduğu belirlenmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte, bilhassa İran'a giden tüccarın gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerden imal edilen malları götürmeleri kesinlikle yasaklanmıştır.⁵⁶

Osmanlı idaresi, *Merkez Hazine*'nin %1-2'lik bir gelir dilimi ihtiva eden Erzurum gümrük gelirleri⁵⁷ için transit ticaretin aksamadan güvenli bir şekilde yapılması için birtakım tedbirler aldı. Öncelikli olarak tacirlerin güvenli bir

⁵⁴ BOA. TD. 752, 6-8; Tavernier 1676, I, 19; Tournefort 1718, II, 195-196.

⁵⁵ Majer 1984, 132b.

⁵⁶ BOA. Mühimme Defteri (MM.) 5, 481; BOA. MM. 7, 113,705; BOA. MM. 30, 38; BOA. MM. 39, 128; "... siz ki vezir-i müşarüñleyhsin ve kadı ve gümrükçisin badelyevm Erzurum tarafından 'Acem diyarına riyâl kuruş ile sim evani ve küllab geçirmemek için muhkem yasag ve tenbih eyleyüb", BOA. MM. 99, 126.

⁵⁷ Tabakoğlu 1985, 86; Barkan 1955-1956, 237.

Bilgehan Pamuk

şekilde seyahat edebilmeleri için yol üzerindeki belirli mahaller, *derbendci* olarak teşkilatlandırıldı. Bu organizasyon içerisinde olanlar, sorumlu oldukları bölgelerde kervanların güven içerisinde yol almalarına çalıştılar, bunun karşılığında da *avâriz-ı divaniye* ve *tekâlif-i örfiye* gibi vergilerden muaf tutuldular.⁵⁸ Tebriz–Revan–Ahıska–Gürcistan üzerinden Erzurum’a gelenler kadar Erzurum’dan Trabzon ve Bursa istikametinde gidenler için de yol üzerindeki birtakım köyler derbendci olarak istihdam edildi.⁵⁹ Böylelikle kervanların güvenliği sağlanmaya çalışıldı. Tacirler, getirdikleri mallarla birlikte İpekçiler⁶⁰, Odabaşı⁶¹, Perviz-zâde Mehmed⁶², Serdar⁶³ ve Tebriz-kapı⁶⁴ hanlarında rahatça kalabildikleri gibi mallarını serbestçe pazarlayabilirlerdi.

İpek Yolu ticareti sayesinde Erzurum’da devamlı surette artan ticarî potansiyel, zamanla birtakım olumsuz şartlardan ötürü kesintiye uğrasa da devam etti. Coğrafi keşifler neticesinde XVII. yüzyılda baharat yolunun, Akdeniz havzasından Atlas Okyanusu’na kayması, Osmanlılar açısından ciddi bir kayıptı. Ancak *İpek Yolu*’nda, baharat yolundaki gibi dramatik bir durumla karşılaşmadı. Osmanlı idaresi, uluslararası ticarete hisse kaybetmemek için elinden geleni yaptı, hatta zaman zaman Safevîlerle uzun süren meşakkatli mücadelelere dahi girmek zorunda kaldı. Transit ticaretin etkisiyle oldukça parlak günler yaşayan Erzurum, ilerleyen zaman içerisinde dahası *İpek Yolu* ticaretinin önemini kaybetmesiyle ehemmiyetini muhafaza edemediği gibi gelişme ve refah seviyesinde düşüşler yaşandı. Günümüzde *Tarihî İpek Yolu* ticaretinin aktif hale gelmesi, Erzurum’da ticarî canlılığa sebep olacağı ve refah seviyesini yükselteceği bir hakikattir.

⁵⁸ Orhonlu 1990, 10, 29–33, 58–59.

⁵⁹ “*Karye-i Kızıl Kilise Ahışa Eyâletinin ve umum Gürcistan yolu üzerinde vâki olup ayende ve revende hizmet şartıyla muafdır; Karye-i Ilıca karye-i mezbur ayende ve revendenin menzilgâhi olmak ile kâdimden hâne-i avâriz vire gelmemek ile haliya dahi hâneye dâhil olmamışdır*”, BOA. Bâb-ı Defteri Mevkûfat Kalemî(D.MKF.) 27462, 8–9.

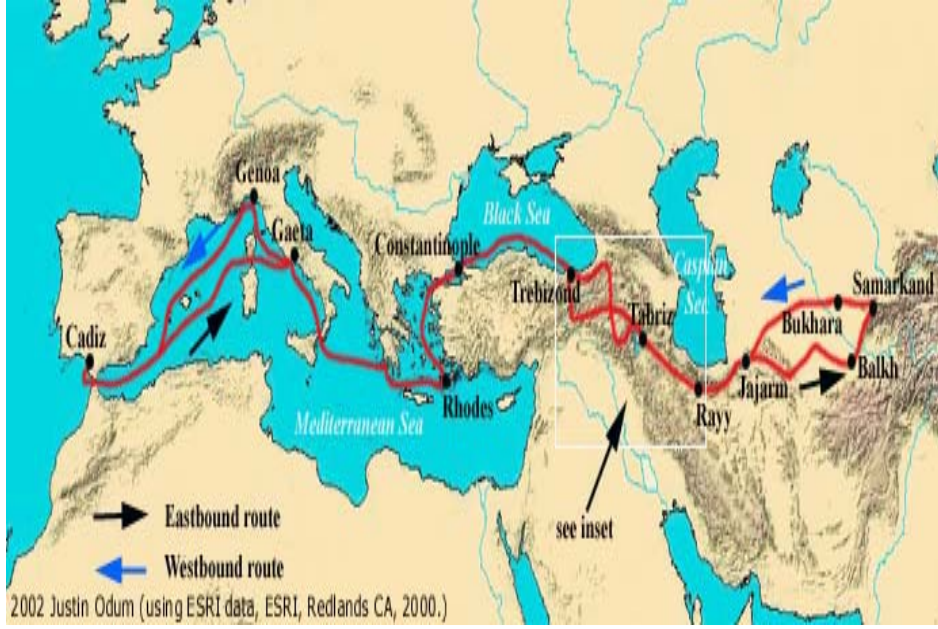
⁶⁰ BOA. MAD. 5152, 8.

⁶¹ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi/Ankara (VGMA.)* 592, 217.

⁶² VGMA. 1767, 220.

⁶³ VGMA. 590, 86.

⁶⁴ VGMA. 592, 217.

Şekil 6. Clavijo'nun Güzergâhı (1403–1406)⁶⁶

⁶⁶ <http://depts.washington.edu/uwch/silkroad/maps/maps.html> (12.04.2003)

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Vesikaları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)Tapu Tahrir Defteri (TD.) 205; 199; 752.*
BOA. Ali Emiri(AE.) IV. Murad 131; 304.
BOA. AE. II. Süleyman, 677; 2758.
BOA. Bab-ı Defteri Erzurum Hazinesi Dosya Kısmı (D.BŞM. ERH. Dos.) 2-1.
BOA. Bâb-ı Defteri Mevkûfat Kalemî(D.MKF.) 27462.
BOA. İbnü'l Emin Tasnifi Maliye (İEM.) 517.
BOA. Kamil Kepeci Ruznamçe Defteri (KKR.) 1898;1926.
BOA. Kamil Kepeci Tasnifi Ahkâm Defteri (KKA.) 70.
*BOA. Maliyeden Müdevver Defter (MAD.) 190; 420; 657; 2742;2765; 2841;
3779; 4383; 5152; 5568; 7343; 7382; 9829; 16097; 16104.*
BOA. Mühimme Defteri (MM.) 5;7;30;39 99.
Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi/Ankara (TKGMA.) 361.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi/Ankara (VGMA.) 590; 592; 1767.

2. Kaynak Eserler

- Pegolotti 1936, Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura, edited by Allan Evans, Cambridge, Mass.
- Evliya Çelebi 1999, Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, (Haz. Zekeriyya Kurşun, Seyyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Bank. Yay.
- Feridün Bey 1274, Feridün Bey, *Münşeatü's - Selâtin I*, İstanbul.
- Gelibolulu Mustafa Âli 1997, Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr, c. I/II Kısım*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül-İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri: Erciyes Ün. Yay.
- İbn Bibi 1996, İbn Bibi, *El-Evamirü'l- Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname)*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bak. Yay.
- Majer 1984, Hans George Majer, *Das Osmanische Registerburch der Beschwerden (Şikayet Defteri)*, Von Jahre 1675 Österreichische National bibliothek cod. mixt. 638 Wien
- Mandeville 1987, Sir John Mandeville, *Travels of Sir John Mandeville*, trans. by C. W. R. D. Moseley, Middlesen, Penguin Books.
- Marco Polo 1946, Marco Polo, *Travels of Marco Polo*, London: Cockerel Press.
- Matrakçı Nasuhü's-Silahî 1976,

Bilgehan Pamuk

- Matrakçı Nasuhü's-Silahî, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (Haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Peçevi İbrahim Efendi 1283,
Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, İstanbul.
- Ruy Gonzales de Clavijo 1993,
Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur: Timur Nedzine Gönderilen İspanyol Sefiri Claviyo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, (Çev. Ömer Ziya Doğrul), İstanbul: Ses Yay.
- Şah Tahmasb-ı Safevî 2001,
Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, (Çev. Hicabi Kırlangıç), İstanbul: Anka Yay.
- Tavernier 1676, I, Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron Daubonne Qu'il a farten Turquie en Perse et aux Indes I*, Paris.
- Tournefort 1718, II, Joseph P. De Tournefort *A.Voyage into Levant II*, London.

3. Araştırma ve İncelemeler

- Aydın 1970, Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmar, İskân ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi I/I*, 101–114.
- Aydın 1999, Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Aykut 1991, Nezih Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, 343–360.
- Barkan 1955–1956, Ömer Lütfi Barkan, "1079–1080 (1669–1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası C. XVII, Sayı. 1–4*, İstanbul 225–303.
- Beriashvili 2004, Liana Beriashvili "The Role of Georgia in "Great Silk Road's" Trade and Caravan Movements", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir, 76–78.
- Bozkurt 2000, Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII*, 369–372.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

- Braudel 1990, I, Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, İstanbul: Eren Yay.
- Cahen 1984, Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Erim 1984, Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü, (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul.
- Faroqhi 1994, Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Ferrier 1975, R. W. Ferrier, "An English View Of Persian Trade in 1618, *Journal of Economic and Social History of the Orient*", 18, 182–197
- Goffman 1995, Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550–1650*, (Çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Gerber 1988, Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700*, Jerusalem: The Hebrew Un. Press.
- Gündoğdu 1989, Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara, 137–240.
- Haussing 2000, Hans Wilhemn Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Karayerli), İstanbul: Ötüken Neşr.
- Heyd 1975, W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara: Türk Tarih Kur. Yay.
- Ierusalimskaya 2002, Anna A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler III*, 243–250.
- İnalcık 1951, Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bellekten XV/ 60*, 629–690
- İnalcık 1965, Halil İnalcık 1965, "Harir", *EF² III*, s.209–218.
- İnalcık 1978, Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy Collected Studies*, London, 207–218.
- İnalcık 1996, Halil İnalcık, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yay.
- İnalcık 1997, Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classic Age 1300–1600*, London: Phoenix.

Bilgehan Pamuk

- İnalcık ve Quataert 1994,
Halil İnalcık-Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge Un. Press.
- Kallek 1992,
Cengiz Kallek, "Batman", *DİA V*, 199–200.
- Konukçu 1989,
Enver Konukçu, "Tarih'de Erzurum", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara, 1–133.
- Konukçu 1992,
Enver Konukçu, *Selçuklulardan Günümüze Erzurum*, Ankara: Erzurum Tic. Ve San. Odası Araş. ve Geliş. Yay.
- Konukçu 1999,
Enver Konukçu, "Şâhrâh-ı Garbi", *XII. Türk Tarih Kongresi (12–16 Eylül 1994), II*, Ankara 1999, 649–654.
- Köprülü 1991,
Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Türk Tarih Kur. Yay.
- Kütükoğlu 1993,
Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cem. Yay.
- Lybyer 1987,
Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", (Çev. Necmi Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi III*, 141–157.
- Mantran 1987,
Robert Mantran "XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", *Bellekten LIII/201*, 1433–1443.
- Orhonlu 1990,
Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul: Eren Yay.
- Özergin 1965,
M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XV/20*, 141–170.
- Öztürk 2000,
Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475–1600*, Ankara: Kültür Bak. Yay.
- Pamuk 2006,
Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Pamuk 1999,
Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Pamuk 2002,
Şevket Pamuk, "Kuruş", *DİA XXVI*, 458–459.
- Ramsay 1960,
W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Trc. Mihri Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Bak. Yay.
- Sanadze ve Beradze 2004,
Manana Sanadze ve Tamaz Beradze, "The Great Silk Road and Georgia", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir, 187–189.
- Stavisky 2002,
Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", (Çev. Mehmet Tezcan), *Türkler III*, 222–233.

İpek Yolu Ticareti ve Erzurum

- Sümer 1985, Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dün. Araş. Vakfı Yay.
- Sümer 1988, Faruk Sümer, “Abbas I”, *DİA I*, 17–19.
- Tabakoğlu 1985, Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Tezcan 2002, Mehmet Tezcan, “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih–Dil–Edebiyat Sempozyumu (3–5 Mayıs 2001) I*, 71–90.
- Turan 1988, Şerafettin Turan, “ Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun, 147–159.
- Umar 1998, Bilge Umar, *Türk Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Woods 1993, John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (Çev. Sibel Özbudun), İstanbul: Milliyet Yay.
- Yerasimos 1991, Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L’ Empire Ottoman (XIVe - XVIe Siècle)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yuvalı1997, Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I -Kuruluş Devri-*, Kayseri: Erciyes Ün. Yay.

Bilgehan Pamuk